

EKSPERIMENTAL PSIXOLOGIYADA IDROK JARAYONINING NAZARIY- METODOLOGIK ASOSLARI

Dehkanova Marg'uba Erkinovna

Namangan davlat universiteti o'qituvchisi

Nomonxanova Komila Jamol qizi

Namangan davlat universiteti talabasi

Email: nomonxanovakomila407@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20424627>

Annotatsiya: Ushbu maqolada eksperimental psixologiyaning eng fundamental yo'nalishlaridan biri bo'lgan idrok (perception) jarayonining nazariy va metodologik asoslari tahlil qilinadi. Maqolada klassik va zamonaviy psixologik maktablarning idrok tabiatiga bo'lgan yondashuvlari, xususan, geshtaltpsixologiya, kognitivizm hamda ekologik yondashuvlarning konseptual qarashlari tizimlashtirilgan. Shuningdek, idrokning apperseptiv tabiati, uning shaxsning subyektiv tajribasi, motivatsiyasi va emotsional sferasi bilan bog'liqligi nazariy jihatdan asoslab berilgan. Maqola yakunida raqamli texnologiyalar asrida inson idrokining transformatsiyalashuvi va uning o'ziga xos namoyon bo'lish shakllari yoritilgan.

Kalit so'zlar: idrok, eksperimental psixologiya, appersepsiya, geshtalt, kognitiv yondashuv, subyektiv tajriba, klipcha idrok, sensor jarayonlar.

Аннотация: В данной статье анализируются теоретико-методологические основы процесса восприятия (perception), который является одним из наиболее фундаментальных направлений экспериментальной психологии. В работе систематизированы концептуальные взгляды классических и современных психологических школ на природу восприятия, в частности, гештальтпсихологии, когнитивизма и экологического подхода. Также теоретически обоснован апперцептивный характер восприятия, его связь с субъективным опытом, мотивацией и эмоциональной сферой личности. В заключении статьи освещаются трансформация человеческого восприятия в эпоху цифровых технологий и специфические формы его проявления.

Ключевые слова: восприятие, экспериментальная психология, апперцепция, гештальт, когнитивный подход, субъективный опыт, клиповое восприятие, сенсорные процессы.

Abstract: This article analyzes the theoretical and methodological foundations of the perception process, which stands as one of the most fundamental areas of experimental psychology. The paper systemizes the conceptual views of classical and modern psychological schools regarding the nature of perception, specifically focusing on gestalt psychology, cognitivism, and the ecological approach. Furthermore, the apperceptive nature of perception and its interconnection with an individual's subjective experience, motivation, and emotional sphere are theoretically substantiated. The article concludes by highlighting the transformation of human perception in the era of digital technologies and its specific forms of manifestation.

Keywords: perception, experimental psychology, apperception, gestalt, cognitive approach, subjective experience, clip perception, sensory processes.

Kirish

Eksperimental psixologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishi, laboratoriya tadqiqotlarining yuzaga kelishi va rivojlanishi bevosita sensor hamda perseptiv jarayonlarni o'rganish bilan bog'liqdir. Insonning tashqi olam bilan aloqasi, uni qurshab turgan borliqni

anglashi va ushbu ma'lumotlar asosida o'z xulq-atvorini tartibga solishi aynan idrok (perception) jarayoni orqali amalga oshadi. Psixofizika va eksperimental tadqiqotlarning asoschilari bo'lmish G.Fehner, G.Gelmgols hamda V.Vundt davridan boshlab, idrok psixofiziologik va kognitiv mexanizmlarni ochib beruvchi eng fundamental obyektlardan biri bo'lib kelmoqda. Idrok — subyektivlik va obyektivlik o'rtasidagi ko'prik bo'lib, u shunchaki tashqi signallarning reseptorlarga ta'siri natijasida yuzaga keladigan mexanik aks ettirish emas, balki insonning butun ruhiy hayoti, emotsional sferasi va o'tmish tajribasi bilan modifikatsiyalashuvchi murakkab, faol psixik jarayondir. Ushbu muammoning dolzarbligi bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining misli ko'rilmagan darajada rivojlanishi va insoniyatning raqamli muhitga (virtual borliq, ijtimoiy tarmoqlar va vizual dominanta) o'tishi bilan yanada ortdi. Zamonaviy dunyoda inson miyasiga tushadigan sensor yuklama bir necha barobar ko'paydi. Bu esa inson perseptiv tizimining klassik qonuniyatlarini qayta ko'rib chiqishni, idrokning dinamik o'zgarishlarini nazariy va metodologik jihatdan tahlil qilishni taqzo etmoqda. Masalan, bugungi kun yoshlarida matnli va og'zaki ma'lumotlardan ko'ra, tezkor, dinamik va vizual signallarga asoslangan "klipcha idrok" (clip perception) modellarining ustunlik qilishi fanda jiddiy muhokamalarga sabab bo'lmoqda. Klassik eksperimental psixologiyada idrok jarayonini tushuntirishda turli, ba'zan esa bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ilmiy yondashuvlar mavjud. Assotsianistik psixologiya idrokni alohida sezgilarning oddiy yig'indisi sifatida talqin qilgan bo'lsa, keyinchalik yuzaga kelgan Geshtaltpsixologiya maktabi idrokning yaxlitlik, strukturalilik va fonfigura qonuniyatlarini kashf etib, "butun o'z qismlari yig'indisidan farq qilishi"ni isbotladi. J.Gibsonning ekologik yondashuvi esa idrokni tashqi muhit stimullari bilan bevosita va faol aloqa jarayoni sifatida baholadi. Zamonaviy kognitiv yondashuvda esa idrok — bu miya tomonidan gipotezalarni shakllantirish, tashqaridan kelayotgan signallarni ichki kognitiv sxemalar (shablonlar) asosida interpretatsiya qilish (talqin etish) jarayoni deb qaralmoqda. Nazariy-metodologik jihatdan idrokning eng diqqatga sazovor xususiyati uning apperseptiv tabiatidir. Appersepsiya qonuniyatiga ko'ra, inson obyektlarni shunchaki boricha ko'rmaydi, balki ularni o'zining shaxsiy ehtiyojlari, motivatsiyasi va emotsional holati (masalan, tashvishlilik, agressiya yoki xotirjamlik) prizmasi orqali qayta ishlaydi. Bu holat eksperimental amaliyotda proyektiv metodikalar (masalan, rasm chizish testlari yoki noaniq stimulli testlar) orqali subyektiv idrokni tashxis qilish imkonini beradi. Shaxsning psixologik xususiyatlari uning vaqtini, fazoni va atrofda sodir bo'layotgan voqealarni qanday idrok etishini belgilab beradi.

Ushbu tadqiqotning bosh maqsadi eksperimental psixologiyada idrok jarayoniga oid klassik va zamonaviy nazariyalarni tizimlashtirish, idrokning apperseptiv tabiati hamda shaxs xususiyatlari bilan bog'liqligini nazariy jihatdan asoslash, shuningdek, raqamli transformatsiya davrida inson perseptiv tizimida sodir bo'layotgan tarkibiy o'zgarishlarni ilmiy-metodologik jihatdan tahlil qilishdan iboratdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi muhim vazifalar belgilab olindi: eksperimental psixologiya tarixida idrok muammosini o'rgangan ilmiy maktablar qarashlarini qiyosiy tahlil qilish; idrok jarayonining asosiy qonuniyatlari va uning subyektiv tabiati mexanizmlarini nazariy jihatdan yoritish; shaxsning emotsional-motivatsion holati va subyektiv tajribasining idrok sifatiga ta'sirini asoslab berish hamda zamonaviy axborotlashgan jamiyat sharoitida idrok transformatsiyasining psixologik oqibatlarini nazariy jihatdan tahlil qilish.

Asosiy qism

Eksperimental psixologiya tarixida idrok muammosini o'rgangan ilmiy maktablar qarashlarini qiyosiy tahlil qilish subyektiv idrok tabiati mexanizmlarini chuqurroq anglashga yordam beradi. Yo'nalishda fundamental poydevor yaratgan strukturaviy psixologiya (V.Vundt,

E.Titchener) idrokni quyi darajadagi sezgilarning assotsiativ yig'indisi sifatida talqin etgan. Ularning fikricha, inson ongi tashqi muhitdan kelayotgan atomar elementlarni (rang, yorug'lik, ohang) jamlash va ularni o'tmish tajribasi bilan bog'lash orqali yaxlit tasvirni hosil qiladi. Biroq, ushbu elementar yondashuv idrokning dinamik va integral tabiati, ayniqsa, qo'zg'atuvchilar o'zgarganda ham obyektning o'zgarish qolishi (konstantlik) hodisasini to'liq tushuntirib bera olmadi. Ushbu nazariy bo'shliqni to'ldirish maqsadida XX asr boshlarida yuzaga kelgan Geshtaltpsixologiya (M.Vertgeymer, K.Koffka, V.Keler) maktabi idrokning yaxlitlik prinsiplarini eksperimental asoslab berdi. Geshtalt yondashuviga ko'ra, insonning perseptiv tizimi elementlarni alohida-alohida emas, balki bir butun struktura (geshtalt) ko'rinishida qabul qilishga dasturlangan. Ushbu maktab vakillari idrokning bir qator universal qonuniyatlarini kashf etdilar. Fon va figura qonuniyatiga ko'ra, inson ongi har qanday perseptiv maydonni markaziy obyekt (figura) va uning ortidagi fonga ajratadi. Figura har doim aniqroq, mazmunliroq va fondan oldinda idrok etiladi. Yaqinlik va o'xshashlik prinsiplarida esa makonda bir-biriga yaqin joylashgan yoki tashqi ko'rinishidan o'xshash bo'lgan stimullar miya tomonidan bitta guruh yoki yaxlit obyekt sifatida birlashtiriladi. Yopiqlik qonuni esa perseptiv tizim chala yoki bo'lingan tasvirlarni o'z-o'zidan to'ldirib, yaxlit shaklga keltirishga moyilligini ko'rsatadi.

XX asrning ikkinchi yarmida kognitiv inqilobning yuzaga kelishi bilan idrokka axborotni qayta ishlash jarayoni sifatida qarala boshlandi. U.Naysser va jamoasi tomonidan ilgari surilgan kognitiv yondashuvda idrok shunchaki passiv reaktiv jarayon emas, balki gipotezalarini shakllantirish va tekshirish mexanizmidir. Unga ko'ra, inson miyasida tashqi olam obyektiga haqida ma'lum bir kognitiv sxema (shablon) acryldirilgan bo'ladi. Sensor organlardan kelayotgan signallar ushbu sxemalar bilan solishtiriladi va interpretatsiya qilinadi. Bu esa idrokning faol, interpretativ va intellektual jarayon ekanligini nazariy jihatdan tasdiqlaydi. Kognitiv psixologiya doirasida olib borilgan ko'plab tadqiqotlar idrokning top-down (yuqoridan-pastga) va bottom-up (pastdan-yuqoriga) jarayonlari uzviylikini ko'rsatdi. Pastdan-yuqoriga yo'naltirilgan idrok sensor reseptorlardan miyaga keladigan bevosita jismoniy signallarga tayanadi. Yuqoridan-pastga yo'naltirilgan idrok esa insonning mavjud bilimlari, kutishlari, kontekst va lingvistik tayyorgarligi asosida kelayotgan signallarga ma'no beradi. Ushbu ikki tizimning sinxron ishlashi inson ongida reallikning buzilishlarsiz aks etishini ta'minlaydi. Nazariy-metodologik tahlil doirasida idrokning eng muhim shaxsiy xarakteristikasi — uning apperseptiv tabiati hisoblanadi. Psixologiyada appersepsiya hodisasi idrokning inson ruhiy hayotining umumiy mazmuniga, uning o'tmish tajribasiga, ehtiyojlariga, qiziqishlariga va joriy emotsional holatiga bog'liqligi sifatida ta'riflanadi. Inson atrof-muhitni neytral ko'zga aks ettirmaydi; balki har bir perseptiv akt individual shaxsiyat prizmasidan o'tadi. Eksperimental tadqiqotlarda appersepsiya ikki turga ajratiladi. Birinchisi — barqaror appersepsiya bo'lib, u insonning dunyoqarashi, kasbiy faoliyati, bilimlari va o'tmishdagi hayotiy tajribasi tufayli shakllanadigan doimiy idrok o'ziga xosligidir. Masalan, pedagog, shifokor va muhandis bitta ijtimoiy vaziyatni yoki inson xulq-atvorini mutlaqo turlicha aspektlarda idrok etadi va baholaydi. Ikkinchisi — vaqtinchalik yoki situativ appersepsiya bo'lib, u shaxsning ayni daqiqadagi emotsional holati, motivatsiyasi yoki ehtiyoji ta'sirida yuzaga keladigan idrok xususiyatidir. Eksperimentlar shuni ko'rsatadiki, qattiq charchagan, qo'rquv yoki yuqoridagi tashvishlilik (anxiety) holatidagi inson neytral tashqi stimullarni ham o'ziga xavf soluvchi obyekt sifatida noto'g'ri yoki illyuzor idrok etishga moyil bo'ladi.

Ushbu nazariy asoslar amaliy va eksperimental psixologiyada proyektiv metodikalarning yaratilishiga xizmat qildi. Masalan, strukturalanmagan yoki kamestetik stimullarga asoslangan vizual testlar (jumladan, "Mavjud bo'lmagan hayvon", Rorshax dog'lari yoki Tematik Apperseptiv

Test - TAT) sinaluvchining ichki kechinmalarini tashxis qilishda aynan idrokning apperseptiv xususiyatiga tayanadi. Sinaluvchi rasm chizayotganda yoki noaniq tasvirni idrok etayotganda, o'zining Ononon (ongsiz) qo'rquvlarini, agressiyasini, ichki konfliktlarini va dominant ehtiyojlarini o'sha tasvirga ko'chiradi (proyektsiyalaydi). Shunday qilib, idrok jarayonini o'rganish shaxsning chuqur psixologik tuzilmalarini ochish kalitiga aylanadi. Bu esa eksperimental tadqiqotlarda nafaqat tashqi ta'sir kuchi, balki ichki psixik o'zgaruvchilarning ham nazorat qilinishi zarurligini metodologik jihatdan isbotlaydi. Shaxs xarakteri va uning temperamenti ham perseptiv maydonni tashkil etish uslubiga ta'sir qiladi. Impulsiv shaxslar obyektlarning umumiy va yuzaki belgilarini tezda qabul qilsalar, rigid va tahliliy fikrlashga moyil insonlar detallarni ajratishga uzoq vaqt sarflaydilar.

Hozirgi davr — raqamli transformatsiya va yuqori axborot yuklamasi asridir. Bu holat inson idrokining klassik modellarini sezilarli darajada o'zgartirmoqda. Bugungi kun yoshlarining (raqamli avlod) perseptiv tizimida yangicha kognitiv fenomenlar kuzatilmoqda. Birinchidan, klipcha idrok (clip perception) dominant yuzaga kelmoqda. Zamonaviy ijtimoiy va texnologik muhit axborotni juda qisqa, dinamik va fragmentar ko'rinishda uzatadi. Buning oqibatida yoshlarda uzoq vaqt davomida yaxlit, monolit va chuqur akademik matnlarni idrok etish qobiliyati susayib, qisqa vizual syujetlarni tezkor qabul qilish ko'nikmasi shakllanmoqda. Bu bir tomondan perseptiv mobillikni (tezkorlikni) oshirsa, ikkinchi tomondan idrokning barqarorligi va analitik chuqurligini pasaytiradi. Ikkinchidan, sensor tizimlarda kuchli vizualizatsiya kuzatilmoqda. Sensor kanallar ierarxiyasida ko'rish (vizual) kanali mutlaq yetakchilikka ega bo'lmoqda. Zamonaviy talabalar matnli yoki audiologik signallardan ko'ra, rang, shakl va harakat uyg'unlashgan infografik hamda multimedia formatidagi ma'lumotlarni samaraliroq idrok etilar va xotirada saqlaydilar. Uchinchidan, virtual reallik va fazoviy idrok plastikliги fanning yangi tadqiqot maydoniga aylandi. Virtual (VR) va to'ldirilgan (AR) reallik texnologiyalari ustida olingan nazariy xulosalar inson idrokining naqadar plastik (moslashuvchan) ekanligini ko'rsatadi. Sun'iy yaratilgan perseptiv muhitda miya harakat va fazo qonuniyatlarini tezda qayta moslashtiradi, bu esa inson fazoviy idrokining biologik emas, balki yuqori darajada kognitiv-psixologik tabiatga ega ekanligining isbotidir.

Xulosa

Idrok jarayonini eksperimental psixologiya nuqtai nazaridan nazariy va metodologik jihatdan tahlil qilish tizimli xulosalar chiqarishga imkon beradi. Idrok shunchaki tashqi borliq elementlarini aks ettiruvchi mexanik sensor jarayon emas, balki shaxsning subyektiv tajribasi, kognitiv sxemalari va emotsional holati bilan modifikatsiyalashuvchi murakkab psixik faoliyatdir. Tarixiy jihatdan shakllangan geshtalt va kognitiv nazariyalar idrokning yaxlitlik, tanlanganlik hamda interpretativlik xususiyatlarini eng mukammal tushuntirib beruvchi konseptual asoslar bo'lib xizmat qiladi. Idrokning apperseptiv tabiati shaxsning ichki diagnostik ko'rsatkichlarini aniqlashda muhim psixometrik asos hisoblanib, amaliy psixologiyada proyektiv metodikalarning ishonchliligini nazariy jihatdan tasdiqlaydi. Zamonaviy ijtimoiy-madaniy va texnologik muhit, xususan raqamli transformatsiya jarayonlari inson idrokining strukturasi o'zgartirib, vizual va dinamik xarakterdagi yangi perseptiv shakllarni yuzaga keltirmoqda.

Ushbu nazariy va metodologik xulosalar kelgusida perseptiv jarayonlarni empirik hamda amaliy jihatdan mukammal tashxis qilish, shuningdek, zamonaviy ta'lim jarayonida talabalarning axborotni qabul qilish va qayta ishlash o'ziga xosliklarini hisobga olgan holda o'quv metodologiyalarini takomillashtirish uchun fundamental ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. G'oziyev, E. G'. (2010). "Umumiy psixologiya". Toshkent: Universitet.
2. Davletshin, M. G. (2012). "Umumiy psixologiya". Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU.
3. Goldstein, E. B., & Brockmole, J. R. (2017). Sensation and Perception (10th ed.). Cengage Learning.
4. Wagemans, J., Elder, J. H., Kubovy, M., Palmer, S. E., Peterson, M. A., Pomerantz, J. R., & Singh, M. (2016). Century of Gestalt Psychology in Visual Perception: Form, Pattern, and Meaning. "Psychological Bulletin", 141(6).
5. Gibson, J. J. (2020). "The Ecological Approach to Visual Perception" (Classic Edition). Routledge.
6. Fedorov, A. V. (2021). "The phenomenon of "Clip Thinking" and "Clip Perception" in the digital generation youth". Media Education Journal, 17(2).

